

Heidegger en de vraag naar de economie

Bachelorscriptie Filosofie van de Economie
Leerstoelgroep Filosofie van Mens & Cultuur
Faculteit der Wijsbegeerte
Erasmus Universiteit Rotterdam

G.A.J. Jansen
Studentnummer: 373258
Begeleider: Dr. A.W. Prins
Adviseur: Prof. dr. J.J. Vromen
Aantal woorden: 8353
Aantal studiepunten: 10 European Credits
December 2016

There is more to life than increasing its speed

- Mohandas K. Gandhi

Inhoudsopgave

Inleiding	4
H1. Martin Heidegger	5
H2. De vraag naar de techniek	7
De techniek.....	7
De moderne techniek.....	8
Het Gestel.....	9
H3. Reflectie	10
Met andere woorden	10
Het gevaar	10
Conclusie	12
H4. De vraag naar de economie	14
Inleiding in economie	14
De economie	15
Het gevaar	17
Tot besluit.....	19
Bibliografie	20

Inleiding

“Hoe meer wij het gevaar naderen, des te helderder lichten de wegen naar het reddende voor ons op, en des te vragender worden wij.”

– Heidegger, *De vraag naar de techniek*

Twee jaar geleden kwam ik voor het eerst in aanraking met de filosofie van Martin Heidegger en tot op de dag van vandaag blijf ik geboeid door vragen die destijds bij mij naar boven kwamen. Heideggers filosofie maakt grote indruk op mij, vooral door de overeenkomsten die ik zie tussen zijn filosofie en onze perceptie op de werkelijkheid, en in het bijzonder de perceptie op de werkelijkheid die mijn hoofdstudie economie veronderstelt.

Aan de hand van de vraag naar de techniek schetst Heidegger de tijdsgeest van een samenleving waarin de moderne techniek een belangrijke rol inneemt. Het vragen naar de techniek helpt ons te begrijpen wat de moderne techniek met ons doet, en – nog belangrijker – kan ons helpen bij een bezinning die nodig is om niet meegesleurd te worden door de moderne techniek. Wanneer we aan het ‘wezen’ (d.w.z. het *gebeuren*), van de techniek voorbij gaan, dreigen wij namelijk ook voorbij te gaan aan het wezen / gebeuren van al het andere. De mens is niet langer in staat om hetgeen zich in de wereld bevindt – auto’s, bomen, maar ook de medemens – in hun *zelfstandigheid* te beschouwen. In plaats daarvan worden de dingen gezien als middel tot een bepaald doel, wat Heidegger ‘bestand’ noemt. De weilanden zijn er om koeien te laten grazen, en de koeien zijn er om mensen te voeden. De mensen om je heen zijn er op hun beurt weer om hun rol van collega, moeder, vriend of vijand te vervullen. De mens als een zijnde, die op allerlei mogelijke manieren in-de-wereld kan zijn, wordt niet meer gezien.

Het inzicht dat wij de wereld ervaren als bestand verontrust mij. Hoewel ik niet geloof dat ik alles en iedereen om mij heen louter als bestand ervaar, geeft een inmiddels volledig ingeburgerde term als ‘Human Resource Management’ toch wel te denken; zij suggereert dat mensen worden beoordeeld op de concrete toegevoegde waarde die zij leveren. Met name binnen de economie wordt de wereld vaak gereduceerd tot manipuleerbaar bestand. Grondstoffen, techniek en arbeid worden gezien als kapitaal en vervullen een instrumentele functie binnen de productieketen. Het instrumentele, calculerende denken binnen de economie is erop gericht om middelen zo in te zetten dat er zoveel mogelijk winst gemaakt wordt op een zo efficiënt mogelijke wijze. Vanuit economisch perspectief lijkt Heideggers filosofie op het eerste gezicht voorspellend te zijn.

In dit onderzoek zal de door Heidegger veronderstelde ontwikkeling onderzocht en besproken worden. Allereerst volgt er een korte inleiding in Heideggers filosofie om beter begrip van Heideggers werk te creëren. Na deze inleiding wordt Heideggers *Vraag naar de techniek* in hoofdstuk 2 uiteengezet en wordt de betekenis van zijn woorden in hoofdstuk 3 verder toegelicht samen met een algemene conclusie over *De vraag naar de techniek* volgen. In hoofdstuk 4 wordt de link naar de economie gelegd met behulp van Heideggers gedachtegoed. Binnen dit vragen naar de economie zal het instrumentele denken dat door Heidegger benoemd wordt aan bod komen en tevens een inzichtelijk beeld geschetst worden van de manier waarop de economie in ons leven is. Vanuit deze analyse volgt een conclusie wat betreft de relevantie van *De vraag naar de techniek* voor economen van nu en van de toekomst.

H1. Martin Heidegger

Om een goed begrip te verkrijgen van *De vraag naar de techniek* is het belangrijk om enige kennis te hebben van de filosofie van Martin Heidegger. Heidegger, geboren in 1889 in het Duitse Messkirch, genoot een katholieke opvoeding als zoon van een koster. Na de voltooiing van het gymnasium in 1909, startte Heidegger de studie theologie aan de universiteit van Freiburg. In 1911 besloot Heidegger van studierichting te veranderen en richtte hij zich op filosofie.¹

Heideggers filosofische ontwikkeling is onder andere beïnvloed door Aristoteles. In *Metafysica* vraagt Aristoteles naar de vele mogelijke wijzen van zijn (*to on legetai pollachos*), een uitgangspunt van waaruit ook Heidegger vertrekt.² De manier waarop Heidegger deze vraag benaderde laat de fenomenologische tendensen van zijn tijd doorschemeren. Beïnvloed door Husserl en Dilthey koos Heidegger er voor om het zijn te bestuderen vanuit de manier waarop de wereld aan ons verschijnt, vanuit onze ervaring van (het) zijn. Heidegger acht vaststaande definities of essenties onmogelijk. In plaats van te vragen naar het tijdloze wezen van iets, focust Heidegger zich op de wijze waarop dat iets 'weest', waarop dat iets *gebeurt*. Het idioom van 'wezen' bij Heidegger duidt dus juist niet op een vaststaande essentie.

In 1927 werd Heideggers beroemde werk *Sein und Zeit (Zijn en Tijd)* gepubliceerd. Heidegger poogde hierin aan te tonen dat het zijn altijd vanuit een bepaalde tijdelijke bepaling begrepen moet worden. De ervaring van het zijn kan niet los worden gezien van de historische context waarin de ervarende mens zich bevindt.³ Zijn is volgens Heidegger geen neutrale, onpartijdige bepaling om uit te drukken dat iets is. Het zijn wordt altijd beïnvloed door een context. Deze gesitueerde wijze van het zijn en de wijze waarop de mens zich tot het zijn verhoudt, duidt Heidegger aan met de term 'Dasein'.⁴

Heidegger gebruikt overigens graag woorden in hun etymologische betekenis en hanteert een eigen gesmeed Duits.⁵ Dit komt niet alleen terug in de term Dasein, maar ook in vele begrippen in *De vraag naar de techniek*. Het lijkt een onmogelijke opgave om aan Heideggers dictie te ontkomen. Het is dan ook mijn streven om dichtbij zijn taal te blijven, maar tegelijkertijd een toegankelijke analyse van *De vraag naar de techniek* uiteen te zetten.

'Dasein' kan begrepen worden als een manier van 'in-de-wereld-zijn'. De wereld is meer dan de som der dingen, de wereld is een geheel van alle mogelijke wijzen waarop de wereld zich kan tonen en verbergen.⁶ Zo wordt een perzikboom anders bekeken door een boer, een schilder of een hongerige voorbijganger. De wereld toont zich aan ieder op een bepaalde manier, en verbergt zo tegelijkertijd altijd veel andere verschijningswijzen. De wijze waarop de wereld tevoorschijn komt zegt iets over de waarnemende Dasein, het toont de wijze aan waarop het Dasein is.⁷

De mens als Dasein is dus geen objectieve waarnemer, maar kijkt telkens naar de wereld vanuit een bepaald perspectief, vanuit de manier waarop het Dasein op dat moment in de wereld staat. Het is niet alleen de wereld die zich op bepaalde wijzen toont terwijl andere zijnswijzen verborgen blijven, hetzelfde geldt voor het zijn van het Dasein zelf. Het Dasein is geen neutraal zijnde, maar bevindt zich altijd in een bepaalde stemming. Vanuit deze stemming is het Dasein in-de-wereld. In somberheid en

---

¹ Tijmes, P. (1992). "Martin Heidegger: techniek als metafysica?" In Achterhuis, H. (Red.). *De maat van de techniek*. Baarn: Uitgeverij Ambo bv, p. 67.

² Stanford Encyclopedia of Philosophy, Martin Heidegger. Geraadpleegd via: <http://plato.stanford.edu/entries/heidegger> Laatst bekeken op 13-10-2016.

³ Nelon, T. (1999). "Martin Heidegger" In Popkin, R. (Red.). *The Columbia History of Western Philosophy*. New York: Columbia Press University. p. 682-684.

⁴ Prins, A. (2007). *Uit verveling*. Kampen: Uitgeverij Klement. p. 156-157.

⁵ Ibid. p. 65.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

in geluk verschijnt de wereld op heel verschillende wijzen. Het Dasein is altijd 'gestemd'. De gestemdheid is de wijze waarop het Dasein als Dasein is.⁸

Het zijn – van de wereld, de objecten en het Dasein – toont zich aan de mens in zijn stemmingen.⁹ Eerder noemde ik al dat het zijn niet los gezien kan worden van haar historische context, 'historische context' slaat hier ook op de context van de heersende stemming van een bepaald tijdperk. Deze overheersende stemming doordringt het verstaan van het zijn, de wijze waarop het zijn wordt geïnterpreteerd.

Heidegger duidt een tijdperk ook wel aan met het Griekse woord *epochè*, of, in het licht van het heersende zijnde in een epoche, gebruikt hij het woord 'Zijnsperk'. De zijnsgechiedenis van de Westerse metafysica kent volgens Heidegger drie Zijnsperken waarin verschillende grondstemmingen heersen en er op verschillende wijze over de waarheid gedacht wordt. Zo heerste in de tijd van de Grieken de grondstemming van de verwondering, het zijnde werd destijds ervaren als de 'onverborgenheid', wat de Grieken ook wel *alètheia* noemden. In de middeleeuwse filosofie was er sprake van een andere houding ten opzichte van het zijnde. Met de komst van God als schepper, werd de waarheid ervaren als openbaring, in plaats van onverborgenheid. In de Moderne Tijd wordt het zijnde weer heel anders gedacht. De stemming van vast vertrouwen heerst en waarheid wordt opgevat als *zekerheid*.¹⁰

Bevinden wij ons nog in de stemming van het vaste vertrouwen? Benaderen wij het zijnde nog voornamelijk als iets wat begrepen kan worden met behulp van het berekenende denken? Het streven naar 'zekere' kennis en de drang om zo min mogelijk aan het toeval over te laten en risico's tot het maximale in te perken, doen vermoeden van wel. Toch denkt Heidegger dat er wellicht een nieuwe zijnshistorisch tijdperk is aangebroken.¹¹ In *De vraag naar de techniek* introduceert Heidegger het Zijnsperk van het Gestel. Wat dit Zijnsperk inhoudt zal in hoofdstuk 2 geïntroduceerd worden en in hoofdstuk 3 nader worden toegelicht om te begrijpen wat dit mogelijkwijze betekent voor ons huidige samenleving.

---

⁸ Prins, A. (2007). *Uit verveling*. Kampen: Uitgeverij Klement. p. 159-161.

⁹ Tijmes, P. (1992). "Martin Heidegger: techniek als metafysica?" In Achterhuis, H. (Red.). *De maat van de techniek*. p. 67.

¹⁰ Prins, A. (2007). *Uit verveling*. p. 240-242.

¹¹ Ibid. p. 243.

H2. De vraag naar de techniek

De techniek

Heidegger opent *De vraag naar de techniek* met de formulering van zijn doelstelling dat wij open moeten staan voor 'het wezen', het gebeuren, van de techniek om zo het technische in zijn begrenzing te ervaren. Het wezen van de techniek is niet hetzelfde als de techniek (opgevat als het complex van apparaten, technieken etc.).¹² Zoals al kort genoemd is, duidt het wezen bij Heidegger niet op een essentie, maar op de wijze *waarop* iets is, hoe datgeen zich manifesteert, hoe het 'weest'. Als we het wezen van een boom zoeken, dan is datgeen wat elke boom een 'boom-zijnde' maakt, geen bepaalde boom die in alle andere bomen kan worden aangetroffen. Het gaat niet om de essentie van een boom, maar om het boom-zijn, het gebeuren van boom. Zo is ook het wezen van de techniek niet te vinden in de techniek, maar gaat het Heidegger om het gebeuren van de techniek. Indien we open willen staan voor het wezen van de techniek, dan is het van groot belang om de techniek niet als iets neutraals te beschouwen. Een gangbare opvatting van de techniek luidt dat techniek een middel is en een menselijke activiteit.¹³ Heidegger noemt deze instrumentele opvatting van de techniek correct maar wijst er tegelijkertijd nogmaals op dat dit niets zegt over het wezen van de techniek. We moeten vragen naar het instrumentele zélf indien we tot het ware, en niet enkel het correcte, willen komen.¹⁴

Wat is dan het instrumentele? Volgens Heidegger heeft het instrumentele betrekking op een middel dat iets bewerkstelligt. Vanuit de redenering dat alles wat bewerkstelligd wordt, per definitie een oorzaak moet hebben, komt Heidegger uit bij Aristoteles' theorie van de vier oorzaken. De vier oorzaken samen tonen aan wat de techniek, als middel opgevat, is. De vier oorzaken worden uitgelegd met behulp van het voorbeeld van een zilveren offerschaal. De zilveren schaal heeft de volgende vier oorzaken: 1. de *causa materialis* heeft betrekking op het materiaal waaruit de schaal vervaardigd is: het zilver; 2. de *causa formalis* slaat op de gekozen vorm van de schaal (bijvoorbeeld: ovaal); 3. de *causa finalis* is het doel van de schaal, de functie die de schaal moet vervullen tijdens een offerande; 4. de *causa efficiens*, ten slotte, heeft betrekking op dat wat de werkelijke schaal bewerkstelligt, in dit geval de zilversmid.¹⁵

De vier oorzaken samen, zo betoogt Aristoteles, zorgen ervoor dat de zilveren schaal tevoorschijn kan komen, de schaal is aan alle vier 'dank verschuldigd' voor zijn bestaan. Dit tevoorschijn-brengen moet volgens Heidegger in heel zijn weidsheid en in Griekse zin doordacht worden. De Griekse term voor tevoorschijn-brengen is *poièsis*.¹⁶ Het tevoorschijn-brengen, de *poièsis*, geschiedt in zoverre dat iets wat verborgen is, in de onverborgenheid treedt. Heidegger noemt dit in de onverborgenheid treden 'ontbergen'. Het onverborgene wordt door de Grieken met de term *alètheia* aangeduid, de Romeinen gebruiken het woord *veritas*, en wij 'waarheid'.¹⁷ Wat moeten we ons nu voorstellen bij het tevoorschijn-brengen van het verborgene en op welke manier is het onverborgene 'waarheid'? Neem de perzikboom uit hoofdstuk 1. De hongerige voorbijganger ziet in deze boom vooral een schenker van heerlijke sappige perziken, dit is de manier waarop de boom tevoorschijn komt voor de voorbijganger. Heidegger zou kunnen stellen dat de sappige perziken aan de boom 'ontbergen' worden door de gulzige trek van de voorbijganger.

Wat heeft dit ontbergen nu met de techniek te maken? Heidegger stelt dat dit ontbergen alles met de techniek te maken heeft. Het ontbergen is het tevoorschijn-brengen dat in elk instrumenteel-

---

¹² Heidegger, M. (1954). *De vraag naar de techniek*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt. p. 7.

¹³ Ibid. p. 8.

¹⁴ Ibid. p. 9.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. p. 13.

¹⁷ Ibid.

technische denken schuilgaat. Het technische denken kan niet zonder het ontbergen, er speelt altijd een ontbergen in het instrumenteel-technische denken. Volgens Heidegger is de techniek echter een uitzonderlijk domein van de ontberging, en het wezen van de techniek kan hierin gevonden worden.¹⁸

De vraag naar het instrumentele heeft ons dus bij de techniek als tevoorschijn brengend gebeuren gebracht. Hierop volgt de eenvoudige vraag naar de naam 'techniek'. Ook 'techniek' stamt uit de Griekse taal. *Technè* heeft betrekking op de ambachtelijke activiteit en kundigheid, maar ook op de hoge kunst en de schone kunsten. De *technè* gaat van oudsher tot aan Plato's tijd hand in hand met de term *episteme*. Beide woorden hebben betrekking op kennen in de ruimste zin. Waar *episteme* betrekking heeft op theoretische, zuivere kennis, gaat *technè* over kennis die betrekking heeft op iets. Deze vorm van kennen kan er elke keer weer anders uitzien. De *technè* ontbergt dat wat niet uit zichzelf tevoorschijn komt en nog niet klaarligt, zoals de zilveren offerschaal. Het is een vorm van *poièsis*, waarbij een *causa efficiens*, een 'externe' bewerkstelliger, aan bod komt. Indien de *poièsis* overigens betrekking heeft op een ontbergen van dat wat het verborgene al in zichzelf heeft, wordt dit niet *technè*, maar *phusis* genoemd. Heidegger noemt hierbij het voorbeeld van een bloesem. De bloesem aan de boom treedt uit zijn knop en wordt zodoende ontborgen zonder behulp van een externe bewerkstelliger.¹⁹

Net zoals bij de vraag naar het instrumentele, waar het Griekse woord *poièsis* ons bij het ware bracht, komen we bij de ware aard van techniek met behulp van de Griekse term *technè*. Maar nu rijst de vraag of de techniek als ambachtelijke activiteit en kundigheid wel te vergelijken is met de moderne techniek. Men zegt namelijk wel dat de moderne techniek zich onderscheidt van de techniek vanwege haar relatie met de vroegmoderne fysica. Volgens Heidegger is deze wisselwerking tussen techniek en fysica correct. Correct is echter niet hetzelfde als het ware. De wisselwerking is enkel een vaststelling van feiten die niets zegt over datgene waarop die wisselwerking berust. De beslissende vraag blijft dan ook wat er in de aard, in het gebeuren van de moderne techniek is dat zij gebruik kan maken van de exacte natuurwetenschap.²⁰

De moderne techniek

Volgens Heidegger is de moderne techniek ook een ontbergen. Dit ontbergen is echter van andere aard dan de *poièsis* die eerder omschreven is. Het ontbergen van de moderne techniek heeft namelijk iets stellends in zich. Dit stellende karakter van het ontbergen noemt Heidegger een 'opvorderen'.²¹ Heidegger legt voor dat het stuk land dat de boer voorheen bebouwde heel anders verscheen dan nu het geval is. De boer van honderd jaar geleden koesterde en verzorgde zijn grond nog, hij vertrouwde erop dat zijn oogst kon gedijen. De intensieve akkerbouw van vandaag de dag is van heel andere aard. Akkerbouw is erop ingesteld om het land zo te gebruiken dat het de grootst mogelijke opbrengst tegen zo min mogelijk kosten genereert. De productie is erop ingesteld om voorraden aan te leggen die op afroep beschikbaar moeten zijn. De akkers en de producten die verbouwd worden moeten ten alle tijden klaar staan voor een eventuele bestelling. Heidegger noemt deze 'stand' van het bestelde het 'bestand'. Objecten worden ontborgen als bestand, ze komen enkel tevoorschijn in de wijze waarop ze klaarstaan voor het vervullen van een bestelling.²²

Heidegger merkt op dat het de mens is die het opvorderende bestellen voltrekt, en dat het bestellende ontbergen alleen plaats kan vinden in zoverre de mens is opgevorderd de energievoorraden van de natuur op te delven. De mens zelf wordt dus ook opgevorderd, namelijk tot

---

¹⁸ Heidegger, M. (1954). *De vraag naar de techniek*. p. 14.

¹⁹ Ibid. p. 13-15.

²⁰ Ibid. p. 15.

²¹ Ibid. p. 16.

²² Ibid. p. 16-18.

besteller. De mens is zelf echter nooit louter bestand.²³ Zoals eerder beschreven kent de mens, het Dasein, immers ook andere zijswijzen, en geen van deze zijswijzen is universeel. Dat de mens nooit tot bestand kan worden, sluit overigens de mogelijkheid niet uit dat de mens enkel als bestand *ervaren* wordt.

Hoe geschiedt het opvorderen van de mens? Heidegger stelt dat we dit moeten nemen zoals het zich vertoont: een opvorderend appel dat de mens erop instelt om dat wat zich ontbergt als bestand te bestellen. Dit opvorderende, stellende appel, wordt door Heidegger 'Ge-stel' genoemd.²⁴ 'Ge' heeft betrekking op het verzamelen van het stellen, zoals 'ge-vogelte' duidt op alle vogels. Heidegger geeft aan dat de mens van het technische tijdperk op een bijzondere manier tot ontbergen is opgevorderd. De natuur wordt in het Gestel gezien als belangrijkste opslagplaats voor energievoorraden. Deze kijk op de wereld komt overigens niet uit de lucht vallen, maar is een gevolg van ontwikkelingen die al veel eerder speelden. Ten tijde van de vroegmoderne fysica werd de natuur namelijk al in stelling gebracht als een berekenbaar samenstel van krachten, een belangrijke voorbode van het Gestel.²⁵

Het Gestel brengt de mens in stelling om de werkelijkheid als bestand te bestellen, om het opvorderende ontbergen te laten geschieden. Het is in dit gebeuren, in deze wijze van ontbergen, dat het wezen van de moderne techniek gevonden kan worden.²⁶ Volgens Heidegger schuilt er een groot gevaar in dit wezen indien dit de enige wijze is waarop de werkelijkheid ontbergen wordt.²⁷

Het Gestel

Zoals aangegeven in hoofdstuk 1 zijn er verschillende wijze van ontbergen mogelijk. De mens zal de werkelijkheid altijd ontbergen, maar de manier waarop dit ontbergen geschiedt verschilt. De 'toeschikking' van het ontbergen verschilt per Zijnsperk. Het Gestel is in deze zin een schikking van het ontbergen.²⁸ Waarom is deze schikking nu zo gevaarlijk? Niet, en het is belangrijk dit goed in te zien, omdat de techniek (bijvoorbeeld atoomtechniek) 'gevaaren' met zich meebrengt. Heidegger stelt dat het werkelijke gevaar dat binnen het Ge-stel heerst, het gevaar is dat de mens niet langer meer in staat zal zijn om andere wijzen van ontbergen te ervaren. Het ware blijft in die zin onverborgen. Alles wordt opgevat als bestand, de mens inclusief. Heidegger ziet het voor zich dat de mens zich ondertussen een hoge borst opzet en zich heer der aarde waant. Alles wat de mens omgeeft wordt namelijk enkel waargenomen in zoverre het maaksel is van de mens, want dat is wat het bestand uiteindelijk is.²⁹

Maar er is hoop. Het is de mens die het ontbergen laat geschieden. De mens ontbergt, en het is de mens die voor het gebeuren van waarheid telkens op andere manieren geëigend is. Heidegger stelt dat juist in het Gestel, waarin de mens meegesleurd dreigt te worden in het opvorderende ontbergen als *zogenaamd* enige wijze van ontbergen, het onverwoestbare toebehoren van de mens om de waarheid te bewaren aanwezig is.³⁰ De mens is nodig om het wezen van de waarheid te openbaren. Des te dreigender het gevaar heerst om voorbij te gaan aan het ware, des te belangrijker dit besef is.

Heidegger stelt dat menselijk doen en laten niet genoeg zijn om het gevaar te pareren. Er is bezinning nodig. Het is om deze reden dat wij moeten vragen naar het wezen van de techniek.

---

²³ Ibid. p. 19.

²⁴ Heidegger, M. (1954). *De vraag naar de techniek*. p. 20-21.

²⁵ Ibid. p. 22-23.

²⁶ Ibid. p. 25.

²⁷ Ibid. p. 28.

²⁸ Ibid. p. 26.

²⁹ Ibid. p. 28-29.

³⁰ Ibid. p. 33.

H3. Reflectie

Met andere woorden

Wat zegt Heidegger nu eigenlijk in *De vraag naar de techniek*? Heidegger begint met vragen naar het instrumentele en neemt de lezer aan de hand van de *poièsis*, via de *technè* en het opvorderende ontbergen mee naar het wezen van de moderne techniek. De achterliggende, fundamentele gedachte is hier dat de wereld, objecten en het Dasein zich altijd op bepaalde wijze toont, en daarmee ook altijd andere verschijningswijzen in de verborgenheid zijn. De manier waarop iets in de onverborgenheid treedt is onder invloed van de heersende grondstemming, het Zijnsperk.³¹

De *poièsis* is het in de onverborgenheid gebracht worden in brede zin. Dit kan zowel betrekking hebben op een bloesem die tevoorschijn komt vanuit zijn knop (*phusis*), als op de zilveren offerschaal die tevoorschijn komt als gevolg van vier oorzaken zoals die zijn vastgesteld door Aristoteles (*technè*). De *technè* is een manier van *poièsis* en slaat op het ontbergen van dat wat niet uit zichzelf tevoorschijn komt en nog niet klaarligt. Techniek is deze wijze van ontbergen.³²

Wat volgt is een (moderne) bepaling van *technè* waar de Grieken geen woord voor hadden, namelijk het opvorderende ontbergen. Het opvorderende ontbergen brengt de natuur in stelling op zo'n wijze dat zij gereduceerd wordt tot bestelbaar product. Dit bestelbare product wordt ook wel bestand genoemd. Het verzamelen van het in stelling brengen tot bestand noemt Heidegger het Gestel. Binnen het Gestel wordt onze omgeving dus in stelling gebracht als bestand. Heidegger concludeert dat dit de wijze is waarop de moderne techniek gebeurt. Het wezen van de moderne techniek kan dus gevonden worden in het Gestel. Indien deze toeschikking tot ontbergen de enige wijze is waarop ontbergen geschiedt, schuilt er volgens Heidegger een groot gevaar. Wanneer wij de wereld, objecten en het Dasein louter als bestand beschouwen, gaan we aan het ware – d.w.z. de vele mogelijke wijzen waarop het zijn 'weest' - voorbij.³³

Heidegger geeft aan dat hoe dichter wij het gevaar naderen, des te helderder het reddende voor ons oplicht – een citaat van Hölderlin. Het reddende kan gevonden worden in de menselijke bezinning, in de bezinning dat het Gestel slechts een toeschikking is van het ontbergen. Deze bezinning kan een redding zijn van het opvorderende ontbergen omdat het de wederzijdse afhankelijkheid tussen het opvorderen en de mens doorbreekt. Waar het opvorderende ontbergen altijd afhankelijk is van de mens - het is immers de mens die het opvorderende ontbergen voltrekt - heeft de mens ook andere wijzen van ontbergen tot zijn beschikking, mits dit bewustzijn aanwezig is.³⁴

Het gevaar

Het gevaar van de moderne techniek neemt binnen Heideggers werk een belangrijke positie in. Het is binnen dit gevaar dat het belang van zijn vraag duidelijk naar voren treedt – en de relevantie van *De vraag naar de techniek* benadrukt wordt. Voordat er een algemene conclusie gevormd wordt over Heideggers werk zal het gevaar daarom eerst in al haar weidsheid doordacht worden.

Volgens Heidegger schuilt er gevaar in het gebeuren van het opvorderende ontbergen wanneer dit nog maar als enige gebeuren van ontbergen geldt. Er is dan geen oog meer voor alle andere mogelijke zijswijzen, geen ruimte meer voor het ware. Wat betekent dit nu eigenlijk? Wat heeft dit voor gevolgen voor een samenleving? Probeer u eens voor te stellen dat wij alles in de wereld als bestand zien.

---

³¹ Prins, A. (2007). *Uit verveling*. p. 240-242.

³² Heidegger, M. (1954). *De vraag naar de techniek*. p. 13-15.

³³ Ibid. p. 16-29.

³⁴ Ibid. p. 16-35.

U wandelt in een bos. De bomen in het bos dienen een grote voorraad brandhout en eikenhouten tafels. Tussen de bomen bevindt zich een open plek, aangelegd door bosbeheer om de ecologische doelstellingen van het vijfjarenplan te behalen. Buurvrouw Tiny laat haar hond uit en u maakt een beleefdheidspraatje, bedankt haar nogmaals voor de reservesleutel die gisteren zo goed van pas kwam. Een uur later bent u weer thuis, de stappenteller laat een blije smiley zien.

Hoewel het misschien wat overdreven is om de bomen in het bos enkel te zien als een voorraad hout, kan het overige deel van deze beschrijving goed doorgaan voor de zondagmiddag van een willekeurige Nederlander. Is dit de zondagmiddag ten tijde van het gevaarlijke Gestel zoals dat door Heidegger beschreven is? Het zou zomaar kunnen. Het bos in bovenstaand verhaal is tot bestand geworden. Heidegger zou het bos-zijnde, het gebeuren van het bos, kunnen omschrijven als een plek waar de mens hout vandaan haalt, de hond uitlaat, aan de nodige dagelijkse beweging komt, etc. Het bos is er om door de mens gebruikt te worden. Bovendien is de buurvrouw in dit verhaal ook bestand. Het gebeuren van Tiny is het vervullen van een rol als buurvrouw, Tiny-zijn is vanuit dit perspectief gereduceerd tot de manier waarop de rol van buurvrouw ingevuld wordt. Daarnaast beschouwt het Dasein zichzelf als bestand. Het Dasein maakt een wandeling om lichaamsbeweging te krijgen. Dit is nodig om de rol van fitte sportieveling te vervullen. Familie, vrienden en collegae verwachten immers dat u fit bent, en ook u stelt de eis aan uw lichaam om optimaal te functioneren.

In bovenstaand verhaal gaan we aan het ware voorbij in die zin dat er enkel opvorderend ontbergen geschiedt. We kunnen ons geen voorstelling meer maken van een ander bos-zijnde, van geen ander zijnde dan het zijn tot een bestelbaar bestand. Allereerst is dit problematisch omdat de wereld, de objecten en het Dasein nooit louter bestand zijn. Het is enkel een illusie. Het lichaam staat namelijk niet altijd klaar om te presteren, relaties veranderen en fossiele brandstoffen worden steeds schaarser.³⁵ Met man en macht proberen we controle uit te oefenen op alle aspecten van ons leven, om alles maar zo te kunnen bestellen als wij dat voor ogen hebben.

Daarnaast is dit problematisch omdat we met behulp van technische ontwikkelingen (in correcte zin) en exponentieel groeiende wetenschappelijke kennis bovendien steeds beter in staat lijken te zijn om alles onder controle te krijgen. Het is binnen deze 'vooruitgang' dat de ernst van het gevaar concreet wordt.

De verantwoordelijkheid om zaken onder controle te houden groeit zodra het aantal zaken dat beïnvloed kan worden toeneemt. Bovendien komt controle altijd met de angst om deze controle kwijt te raken. Ulrich Beck, een Duitse socioloog, spreekt van de 'risicosamenleving'. Binnen de risicosamenleving heerst er niet meer gevaar dan in eerdere sociale ordes, maar wordt er wel meer risico en gevaar *ervaren* als gevolg van het toenemende streven naar controle. Wetenschap en technologie creëren evenveel onzekerheden als zij wegnemen. De wetenschappelijke en technologische vooruitgang breidt ons keuzedomein alsmear uit. Deze toename van keuzes kent twee kanten. Enerzijds schenken keuzes ons vrijheid en mogelijkheden, anderzijds kunnen keuzes, en de verantwoordelijkheden die hier inherent aan zijn, met grote risico's gepaard gaan. Binnen de risicosamenleving heerst een verantwoordelijkheids crisis. Er is een groter wordende diversiteit aan risico's die door de mens gecreëerd worden, maar waarvoor niemand specifiek verantwoordelijkheid gehouden wordt. Veel van deze risico's hebben positieve en negatieve aspecten en zijn complex in hun aard wat het per definitie lastig maakt om een verantwoordelijke aan te wijzen.³⁶

Complexe vraagstukken als klimaatveranderingen tonen aan dat wij risico's creëren die wij niet in zijn geheel kunnen bevatten. De verantwoordelijkheden die hierbij komen kijken kunnen wij moeilijk

---

³⁵ Heinberg, R. (2011). *The End of Growth*. Gabriola Island: New Society Publishers. p. 106-153.

³⁶ Giddens, A. (1999). "Risk and Responsibility." *The Modern Law Review*, 62, 1-10.

overzien, wat het nog lastiger maakt om iemand of iets hiervoor verantwoordelijk te houden. In mijn ogen is dit inderdaad een groot probleem, een crisis, omdat de risico's die wij creëren adequaat handelen kunnen vereisen waar wij ons wellicht helemaal niet bewust van zijn. Het illusionaire idee van controle wat volgt uit technische en wetenschappelijke ontwikkelingen kan dus erg gevaarlijk zijn.

Hoe verhoudt de risicosamenleving zich nu eigenlijk tot het wezen van de moderne techniek? Zijn we nu niet erg ver afgedreven van het gevaar wat er kan heersen binnen het Gestel? Nee, het is juist het wezen van de techniek dat in verband staat met het Gestel en de risicosamenleving. Beide ervaren de invloed van de technische en wetenschappelijke vorderingen.

Heidegger benadrukte dat het wezen van de techniek niet iets technisch is, maar het is belangrijk om op te merken dat de vorderende technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen niet los gezien kunnen worden van het opvorderende karakter van de moderne techniek. Heidegger schrijft dat de vroegmoderne exacte natuurwetenschap, de fysica, de natuur in stelling bracht en dat er een wisselwerking is tussen techniek en fysica. Hij concludeert dat deze wisselwerking berust op dat wat het wezen van de moderne techniek uitmaakt.³⁷ Het is dus het heersen van het opvorderend ontbergen, het Gestel, dat ervoor zorgt dat techniek en natuurwetenschap op elkaar berusten. Het is om deze reden dat de huidige technologische ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende toename van illusionaire controle, verantwoordelijkheden, angsten en risico's verwant zijn aan het wezen van de moderne techniek. Een gegeven dat de ernst van het gevaar dat door Heidegger geïndiceerd wordt onderstreept.

Conclusie

Uit bovenstaande analyse blijkt dat het wezen van de moderne techniek een aanzienlijk 'gevaar' met zich meebrengt. Zoals Heidegger schrijft kan de moderne techniek ervoor zorgen dat de mens de wereld louter als bestand ervaart en aan het ware voorbij gaat. Daarnaast zorgt het wezen van de moderne techniek ervoor dat de wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen elkaar maar op blijven volgen, wat grote risico's met zich mee kan brengen. Om te voorkomen dat wij meegesleurd worden door de moderne techniek is bezinning nodig en moeten wij blijven vragen naar de techniek. Het vragen naar de techniek leidt tot Heideggers belangrijkste inzicht dat er geen universeel bepaling van het zijnde mogelijk is en dat wij ons hiervan bewust moeten zijn. Er is geen ultiem antwoord op de vraag naar de werkelijkheid en we moeten open staan voor de verschillende antwoorden die mogelijk zijn. Het belang van dit inzicht wordt bevestigd door het feit dat 'het reddende' bij Heidegger gevonden wordt in het doordenken van het opvorderende ontbergen als toeschikking. Het vragen creëert bewustzijn dat er verschillende wijzen van verhouden-tot mogelijk zijn. Dit bewustzijn helpt ons oog te blijven houden voor het ware, voor de multi-dimensionaliteit van (het) zijn. Het is vermoedelijk ook in dit ware waar wij een redding kunnen vinden van de illusionaire controle, verantwoordelijkheden, angsten en risico's. Het is van groot belang dat wij daarom blijven vragen naar de techniek, en Heideggers werk kan als belangrijke inspiratiebron dienen voor de nodige bezinning. De vraag naar de economie zal dit tevens duidelijk maken.

De relevantie van Heideggers werk is duidelijk geworden, maar daarmee is de conclusie nog niet volledig. Heeft Heidegger zijn eigen doelstelling om open te staan voor het wezen van de techniek om zo het technische in zijn begrenzing te ervaren behaald?

Heidegger zag zich voor het dilemma gesteld om zijn eigen tijd te overdenken. Een paradoxale opgave in die zin dat het niet mogelijk is om een tijd waar je middenin zit op objectieve wijze te overdenken. Bovendien kijken wij volgens Heidegger altijd vanuit een bepaalde gestemdheid naar de wereld. Het is dan ook niet voor niets dat Heidegger het technische in 'zijn begrenzing' wil overdenken.

---

³⁷ Heidegger, M. (1954). *De vraag naar de techniek*. p. 15.

Hoewel 'het technische' wellicht lijkt te impliceren dat er een soort objectieve techniek bestaat, geeft Heidegger direct aan dat we het technische, wat het ook is, enkel in zijn begrenzing kunnen ervaren. Met de verwijzingen naar de Griekse taal en Aristoteles' theorie van de vier oorzaken maakt Heidegger ook direct duidelijk dat de huidige opvatting van techniek in elk geval niet universeel, noch maatgevend is. Door te vragen naar het gebeuren van het zijnde lijkt Heidegger ondanks zijn gestemdheid in staat een inzichtelijk perspectief te creëren over onze huidige omgang met de zijnden. Ik ben van mening dat de moderne techniek als opvorderend ontbergen een inzichtelijk perspectief biedt over onze verhouding tot de techniek en dat Heidegger geslaagd is in zijn overdenking.

H4. De vraag naar de economie

Inleiding in economie

Voordat de vraag naar de economie gesteld wordt en beschreven wordt hoe de economie als gebeuren aanwezig is in onze samenleving, zal de correcte, alledaagse opvatting van economie aan bod komen. Wat wordt er verstaan onder economie? Filosofische economische reflectie geschiedde al ten tijde van de Oudheid.³⁸ De term 'economie' is een samenvoeging van het Griekse *oikos*, wat huis betekent, en *nomos*, wet. Economie gaat in deze zin over de regels van het huis, de wetten van het huishouden.³⁹ Je zou kunnen stellen dat de regels van het huis gaan over de zorg die je draagt voor je omgeving. Deze zorg kan zowel van kwalitatieve aard zijn, en bijvoorbeeld toepassing hebben op de aandacht en liefde die je aan je gezin schenkt, maar kan ook betrekking hebben op kwantitatieve variabelen zoals het geld dat je verdient om je gezin te ondersteunen.

Het duurde tot aan de achttiende eeuw dat economie gezien werd als op zichzelf staand fenomeen dat bestudeerd en gekwantificeerd kon worden. Onder invloed van 'klassieke' economische filosofen als David Hume, Adam Smith en Thomas Malthus ontstond het idee dat er wetten te ontdekken zijn die ten grondslag liggen aan de verschillende systemen die ervoor zorgen dat er rijkdom gecreëerd, verdeeld en geconsumeerd wordt. Deze wetten, bestaande uit een verzameling van filosofieën, formules, modellen en aannames behoren tot wat wij vandaag de dag verstaan onder de wetenschap van de economie - in correcte zin.⁴⁰

Het is geen toeval dat economie als wetenschap ontstaan is in de achttiende eeuw. In het Europa van de achttiende eeuw ontstond een sterk verlangen om de natuur met behulp van empirisch onderzoek en experimenten te 'doorgronden' om zo de universele wetten van de natuur te achterhalen.⁴¹ De natuur werd hierbij gereduceerd tot object, een object waar de mens met behulp van technologie en natuurwetenschap heer en meester over kan worden, een ontwikkeling die Heidegger ook al centraal stelde in *De vraag naar de techniek*.

Karl Marx, één van de meest invloedrijke economen van de 19e eeuw, erkent deze wetenschappelijke tendens en toont daarbij de relatie aan tussen economie en techniek. Marx stelt dat het gehele productieproces met behulp van techniek 'de technologische toepassing van de wetenschap' wordt. Volgens Marx is wetenschappelijke vooruitgang op immanente wijze verbonden aan kapitaal en de drang om meer rijkdom te genereren.⁴² Waar Heidegger er op wijst dat ontwikkelingen binnen de natuurwetenschap en technologie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, gaat Marx er vanuit dat ook economische vooruitgang hier inherent aan is.

De economische theorieën die vanaf de achttiende eeuw de ronde doen zijn erg uiteenlopend. Smith ging er bijvoorbeeld van uit dat competitie tussen verschillende producenten en consumenten ervoor zou zorgen dat goederen en diensten op een zo goed mogelijke wijze verdeeld zullen worden. Competitie zorgt ervoor dat individuen altijd aangemoedigd worden om op een zo efficiënt mogelijke wijze meer rijkdom te creëren. Dit individuele streven komt volgens Smith uiteindelijk de gehele

---

³⁸ Stanford Encyclopedia of Philosophy, Philosophy of Economics, Geraadpleegd via: <http://plato.stanford.edu/entries/economics> Laatst bekeken op 14-11-2016.

³⁹ Online Etymology Dictionary, Economy, Geraadpleegd via: http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=economy Laatst bekeken op 17-11-2016.

⁴⁰ Stanford Encyclopedia of Philosophy, Philosophy of Economics, Geraadpleegd via: <http://plato.stanford.edu/entries/economics> Laatst bekeken op 14-11-2016. Zie ook Heinberg, R. (2011). *The End of Growth*. p. 34.

⁴¹ Heinberg, R. (2011). *The End of Growth*. p. 34.

⁴² Fuchs, C. (2012). "Capitalism or Information Society? The fundamental question of the present structure of society." *European Journal of Social Theory*.

samenleving ten goede - een liberaal standpunt waar niet alle economen het mee eens zijn. John Stuart Mill, een tijdgenoot van Smith, zag in economie vooral een wetenschap die zich richt op de gevolgen van het individuele nastreven van tastbaar rijkdom en gaat er hierbij van uit dat de mens rationeel handelt. Het rationaliteitsprincipe is nog altijd erg belangrijk binnen de economische wetenschap. Dat de 'homo economicus' tot op zekere hoogte rationele, en dus voorspelbare keuzes maakt is een belangrijk uitgangspunt om modellen te kunnen creëren over het keuzegedrag van de mens. Vandaag de dag is het rationaliteitsprincipe echter wel geëxpliciteerd door economen met behulp van een breed scala aan aannames over rationele economische voorkeuren om zo een beter model van de werkelijkheid te kunnen schetsen dan destijds het geval was.⁴³

De vraag welke aannames en axioma's de werkelijkheid het beste bevatten lijkt niet eenduidig beantwoord te kunnen worden. Consensus over de wetten van het 'huis', of dat nu betrekking heeft op een huishouden, een bedrijf, financiële instituties of overheid, en de methodologie om deze wetten te achterhalen ontbreekt.⁴⁴ De correctheid van specifieke economische theorieën zal niet verder worden aangekaart, maar, geïnspireerd door *De vraag naar de techniek*, wordt de vraag naar *het gebeuren van de economie* gesteld.

De economie

Op welke wijze is economie als gebeuren aanwezig? Wat is het wezen van de economie? Ook hier zijn verschillende wijzen van verhouden-tot mogelijk. Dit onderzoek zal enkele voorbeelden van het gebeuren van de economie toelichten.

De homo sapiens heeft het overgrote deel van zijn bestaan te midden van een 'gifteconomie' geleefd. Binnen een gifteconomie wordt rijkdom voornamelijk verdeeld op basis van giften. Jagers en verzamelaars leefden samen in kleine groepen waarin coöperatie en vertrouwen erg belangrijk was, veel crucialer dan competitie en bezit. Er was weinig tot geen handel, en indien er geruild werd was dit vaak met externe stammen. Vandaag de dag zien we wellicht nog iets terug van de gifteconomie binnen het gezin, maar is dit principe op grote schaal vervangen door ruilhandel. Een belangrijke ontwikkeling binnen de transitie naar de ruilhandel was het ontstaan van geld. Hoewel geld in eerste instantie van alles kon zijn, van schapen tot aan schelpen, werden gouden en zilveren munten langzaam maar zeker het meest gebruikte ruilmiddel. Rijkdom kon dankzij de munten gemakkelijk opgeslagen en verplaatst worden, iets waar handelslieden maar wat blij mee waren. Dieven waren hier echter ook snel achter en er ontstond een sterke behoefte om rijkdom op een veilige plek op te slaan. De eerste 'banken' werden opgezet waardoor handelslieden hun munten veilig in een kluis konden opbergen in ruil voor een verhandelbaar certificaat. Handel werd zo een stuk veiliger en makkelijker.

⁴⁵

Algauw ontdekten de middeleeuwse bankiers dat ze verhandelbare certificaten konden uitschrijven die de waarde van de munten in kas overstijgt. Deze bankiers gingen ervan uit dat nooit iedereen tegelijk zijn munten zou komen innen. Waarom zou je dan al het uitstaande goud en zilver in kas moeten hebben? Door meer geld uit te lenen dan er echt fysiek in kas was, werd er voor het eerst 'geld geschapen'. Er kwam er meer geld in circulatie dan er eigenlijk was. Deze toename van geld in omloop bleek spoedig gunstig te zijn voor handelslieden en industriëlen en werd een belangrijke motor voor economische groei.⁴⁶

---

⁴³ Stanford Encyclopedia of Philosophy, Philosophy of Economics, Geraadpleegd via: <http://plato.stanford.edu/entries/economics> Laatst bekeken op 15-12-2016.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Heinberg, R. (2011). *The End of Growth*. p. 31-37.

⁴⁶ Ibid.

Intuïtief gezien is deze vorm van geldschepping wellicht moeilijk te bevatten. Wie neemt het verschil – de schuld – tussen de rijkdom die ervaren wordt in het economische systeem en de daadwerkelijke, tastbare rijkdom op zich? En hoe kunnen we een heel economisch systeem bouwen op het idee dat waarschijnlijk nooit iedereen tegelijk zijn geld komt innen? Zolang de reële economie, dat deel van de economie dat zich richt op het produceren van goederen en diensten⁴⁷, blijft groeien is deze wijze van geldschepping zo gek nog niet. Men kan er immers van uitgaan dat het tekort aan tastbare rijkdom – zilveren en gouden munten ten tijde van de Middeleeuwen, geld dat gemakkelijk en direct op te nemen is vandaag de dag⁴⁸ – altijd weer gecompenseerd wordt door een groei in de reële sector. De toename van reële, tastbare rijkdom, staat als het ware garant voor het geld dat geschapen is. Deze groei zal het verschil tussen de fictieve en reële rijkdom overbruggen. Het is de economische groei die de schuld op zich neemt. Dit principe gold tijdens de Middeleeuwen, en gaat net zo goed op voor ons huidige financiële systeem.

De hoofdsom van de leningen die de middeleeuwse bankiers uitschreven werd in het Latijn 'kapitaal' genoemd.⁴⁹ Deze term zou vanaf de 19^e eeuw een andere toepassing krijgen. Marx gebruikt kapitaal om een systeem aan te duiden waarin 'productieve rijkdom' particulier eigendom is.⁵⁰ Joseph Schumpeter, een invloedrijk econoom uit de 20^e eeuw, definieert kapitaal als een middel om productiefactoren op andere wijzen in te kunnen zetten, of om een nieuwe richting te geven aan productie. Het zijn de middelen die de ondernemer in staat stelt om te produceren. Schumpeter stelt dat kapitaal per definitie niet uitgedrukt kan worden als een concrete categorie goederen. Kapitaal slaat niet op een product, maar is de manier van het verstrekken van goederen die gebruikt worden in productie.⁵¹ Schumpeters definitie wordt wellicht gemakkelijker te bevatten wanneer deze in het licht van Heidegger doordacht wordt. Kapitaal is niet een definieerbaar object, maar kapitaal is het gebeuren, het zijnde van productie, van waarde creatie. Een meer alledaagse uitleg van kapitaal is het gebruiken van rijkdom om nog meer rijkdom te creëren. Kapitaal, wat in deze zin altijd gepaard gaat met groei, past dus heel goed binnen ons huidig economisch systeem wat groei veronderstelt. Ons huidige economische systeem wordt dan ook wel 'kapitalistisch' genoemd.⁵²

Indien we kijken naar de manier waarop economie gebeurt en dit linken aan Heideggers vragen naar de techniek, kan er geconcludeerd worden dat er binnen ons huidige economische systeem een technisch, instrumenteel denken verondersteld wordt. Heidegger definieerde het instrumentele als een middel dat iets bewerkstelligt, een begrip wat grote overeenkomsten toont met de term kapitaal. Door naar het instrumentele te vragen komt Heidegger uit bij het opvorderende ontbergen, een gebeuren wat binnen het kapitalisme duidelijk naar voren komt.

Vrijwel alle post-klasseke economen beschouwen de natuur als 'kapitaalgoed', een goed wat ingezet kan worden als kapitaal. De natuur wordt gezien als leverancier van grondstoffen en is substitueerbaar aan andere vormen van kapitaal zoals geld of techniek.⁵³ Ook de mens kan gereduceerd worden tot kapitaal. Smith definieerde 'human capital' in 1776 als "de verwerving van talenten gedurende educatie of studie, wat werkelijk iets kost. De talenten die hieruit voortkomen zijn

---

⁴⁷ Financial Times Lexicon, Real Economy. Geraadpleegd via: <http://lexicon.ft.com/Term?term=real-economy> Laatst bekeken op 20-11-2016.

⁴⁸ Burda, M. & Wyplosz, C. (2009). *Macroeconomics: A European Text*. New York: Oxford University Press. p. 208.

⁴⁹ Online Etymology Dictionary, Capital, Geraadpleegd via:

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=capital Laatst bekeken op 15-12-2016.

⁵⁰ Heinberg, R. (2011). *The End of Growth*. p.37.

⁵¹ Schumpeter, J. (1911). *The Theory of Economic Development*. New Jersey: Transaction Publishers. p. 116-118.

⁵² Zie bijvoorbeeld: Ten Bos, R. (17-04-2016). "Kapitalisme zonder rollator." *Financieel Dagblad*.

⁵³ Daley, H., Cobb, J., Cobb, JR. (1994). *For the Common Good*. Boston: Beacon Press. p. 97-120.

deel van het rijkdom van de persoon en deel van het rijkdom van de samenleving.”⁵⁴ Alloy Soppe, universitair hoofddocent Financiële Ethiek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, gaat ook uit van deze definitie van menselijk kapitaal. Hij stelt dat de kennis en vaardigheden die mensen in het hoofd meedragen een essentiële productiefactor geworden is in het neoklassieke, op rationele en zelfzuchtige individuen gestoelde ontwikkelingsmodel van de meeste geïndustrialiseerde economieën van de laatste decennia.⁵⁵ Menselijk kapitaal neemt dus een belangrijke rol in binnen ons huidige economisch systeem.

Binnen ons economisch systeem lijken de natuur en de mens gereduceerd te worden tot bestand. De natuur wordt opgevorderd tot bestelbare grondstoffen en de mens gereduceerd tot de nuttige kennis en vaardigheden die hij met zich meebrengt. Betekent dit nu dat het Gestel waar Heidegger decennia geleden over schreef werkelijkheid is geworden? Zowel hoofdstuk 3 als hoofdstuk 4 tonen aan dat er binnen onze huidige samenleving kenmerken van het Gestel zichtbaar zijn. Dit is echter niet voldoende om te kunnen stellen dat wij de gehele wereld louter als bestand ervaren. Bovendien lijken er ook tegenbewegingen actief te zijn. Denk aan de beweging *Occupy* of mensen die “even terug naar de natuur willen”.⁵⁶

Een verdere analyse van de mate waarin het Gestel heerst zal binnen dit onderzoek uitblijven. Niet alleen is deze analyse een hele grote opgave, hiervoor moet immers onze gehele samenleving doordacht worden, maar het lijkt er ook op dat het niet Heideggers bedoeling was om de lezer met deze vraag op te zadelen. Heideggers boodschap is om te blijven vragen. Hier kan meer lering uit gehaald worden dan het oordeel of onze tijd, dan wel bepaalde aspecten van onze samenleving de stempel van het Gestel verdient. In de volgende alinea zal worden aangetoond waarom de vraag naar de economie zo belangrijk is en wordt aangetoond waarom deze vraag van grotere urgentie lijkt te zijn dan de vraag over de mate waarin het Gestel heerst.

Het gevaar

In hoofdstuk 3 is gebleken dat de huidige technologische ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende toename van illusionaire controle, verantwoordelijkheden, angsten en risico's verwant zijn aan het wezen van de moderne techniek. Deze conclusie over de moderne techniek toonde de relevantie van de vraag naar de techniek goed aan. Om duidelijk te maken waarom ook juist de vraag naar de economie van groot belang is, zal kort uitgeweid worden over een mogelijk gevaar wat er schuilt binnen de economie.

Eén manier waarop het huidige gebeuren van de economie aanwezig is, is gebaseerd op het principe van groei zoals beschreven in bovenstaande alinea. Maar wat nu als de groei ten einde komt? De veronderstelling dat economische groei oneindig is staat haaks op de ideeën van een groot deel van de grondleggers van de economie. Smith en Malthus geloofden beide dat er een einde zou komen aan de groei van de economie.⁵⁷ Ook John Stuart Mill, Brits filosoof en econoom uit de 19^e eeuw,

---

⁵⁴ Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Geraadpleegd via: http://www.ifaarchive.com/pdf/smith_-_an_inquiry_into_the_nature_and_causes_of_the_wealth_of_nations%5B1%5D.pdf Laatst bekeken op 19-12-2016.

⁵⁵ Soppe, A. (2013). *Grondlijnen voor een nieuwe financiële ethiek*. Assen: Van Gorcum. p. 138.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: Occupy Rotterdam. Geraadpleegd via <http://www.occupyrotterdam.org/> Laatst bekeken op 19-12-2016. En Kamp, M. (09-07-2016). “Onbezorgd terug naar de natuur.” *Trouw*

⁵⁷ Heinberg, R. (2011). *The End of Growth*. p. 36.

schreef dat toename in rijkdom niet grenzeloos is, dat eindeloze groei in fysieke productie onmogelijk is. Mill pleitte voor kwalitatieve groei in plaats van kwantitatieve groei.⁵⁸

Het is uiteraard maar de vraag of de 19^e-eeuwse filosofen een reële inschatting konden maken van de mate waarin moderne natuurwetenschap en technologie fysieke productie kan innoveren. Zoals eerder genoemd maken deze ontwikkelingen dat het lijkt alsof wij de natuur steeds meer in onze greep krijgen en in die zin minder afhankelijk worden van de natuur. De publieke opinie lijkt overwegend veel vertrouwen te hebben in de mogelijkheden van de techniek. Zo wordt er bijvoorbeeld verwacht dat de techniek ons wel redt van onze afhankelijkheid van een slinkende voorraad olie.⁵⁹

Desondanks lijken de 19^e-eeuwse filosofen het bij het juiste eind te hebben. Waar de grenzen van de natuurwetenschap en techniek precies liggen is onbekend, maar de roep tot bewustzijn dat deze grenzen er zijn lijkt steeds meer te groeien. In 1972 publiceerde de Club van Rome *The Limits to Growth* met de boodschap dat de aarde niet eeuwig het hoofd zal kunnen bieden aan de groei van de wereldbevolking en economie, zelfs niet met behulp van geavanceerde technologieën.⁶⁰ In de afgelopen decennia is dit gegeven beaamd door velen wetenschappers – die het wellicht oneens zijn over de specifieke details van de limieten – en groeit dit besef ook langzaam onder de rest van de bevolking. Ik zal niet verder ingaan op het einde van economische groei, maar verwijs graag naar het werk van Richard Heinberg *The End of Growth* voor een uitgebreide uitleg over de limieten aan economische groei.

Over de gevolgen van deze ontwikkeling doen veel verschillende theorieën de ronde, maar het mag duidelijk zijn dat het kapitalistische economische systeem niet houdbaar is zodra economische groei ten einde komt. Het is op dit moment dat het problematisch zal worden dat er meer rijkdom in omloop is dan wij daadwerkelijk hebben. Zodra economische groei niet langer garant kan staan voor deze schuld, moet deze ergens anders verhaald worden. In een geglobaliseerde economie als de onze, met een onvoorstelbare hoeveelheid aan rijkdom in omloop, zal dit waarschijnlijk op de rekening van ons allen duur komen te staan.

Indien de groei zoals wij die kennen ten einde komt wordt het hoog tijd voor een hervorming van het economisch systeem en een herdefiniëring van groei. De vraag naar de economie kan hierbij helpen door het nodige bewustzijn te creëren dat het kapitalistische systeem slechts één wijze is waarop de economie kan zijn, dat wil zeggen: de wijze waarop onze 'zorg om het huis' onverborgen wordt.

---

⁵⁸ Mill, J. S. (1849). *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. Ashley, W.J. (Ed.) 1909. Library of Economics and Liberty. Geraadpleegd via:

<http://www.econlib.org/library/Mill/mlPO.html> Laatst bekeken op 20-11-2016.

⁵⁹ Bouman, M. (01-03-2016). "Piek olie". Financieel Dagblad.

⁶⁰ Club of Rome, *The Limits to Growth*. Geraadpleegd via: <https://www.clubofrome.org/report/the-limits-to-growth/> Laatst bekeken op 21-11-2016.

Tot besluit

Zoals Heidegger de vraag naar de techniek gesteld heeft is binnen dit onderzoek gevraagd naar de economie. Het was niet de bedoeling om Heidegger in het vragen te evenaren – dat is een te grote opgave – maar de hoofdlijnen van zijn methode zijn wel aangehouden om inzicht te geven in het wezen van de huidige economie. De correcte definitie van economie is aan bod gekomen, de geschiedenis van de economie is behandeld, en de vraag naar de manier waarop de economie gebeurt is gesteld.

Wellicht doet de Inleiding van dit onderzoek geloven dat de belangrijkste conclusie van dit werk betrekking zou hebben op de verhouding tussen de vraag naar de techniek en de vraag naar de economie. Dat er bijvoorbeeld een oordeel geveld zou worden over de vraag of het huidige economische systeem een uiting van het Gestel is - dat 'human capital' bestand ten voeten uit is, dan wel dat het kapitalisme, en niet het opvorderende ontbergen, de motor van onze samenleving is. De conclusie is echter dat het er Heidegger niet zozeer om gaat de lezer te overtuigen dat we in één of ander specifiek Zijnsperk leven. Het gaat niet om de vraag welk zijnde overwegend heerst, maar om het besef dat elk zijnde een toeschikking is. Wanneer dit inzicht gelinkt wordt aan de vraag naar de economie, is de belangrijkste les dan ook dat het huidige gebeuren van de economie slechts één wijze is waarop de economie kan zijn. Daarnaast heeft het vragen naar het gebeuren van de economie potentiële gebreken van het huidig economisch systeem aan het licht gebracht. Beide inzichten zijn van groot belang, zeker wanneer we ervaren dat we ons bevinden in een samenleving waarin groei eindig is en we voor uitdagingen komen te staan die we alleen kunnen bevatten als we onze manier van denken veranderen. Heideggers *Vraag naar de techniek* kan zodoende als belangrijke inspiratiebron dienen voor economen van nu en van de toekomst.

Bibliografie

- Bouman, M. (01-03-2016). "Piek olie". *Financieel Dagblad*.
- Burda, M. & Wyplosz, C. (2009). *Macroeconomics: A European Text*. New York: Oxford University Press.
- Club of Rome, *The Limits to Growth*. Geraadpleegd via: <https://www.clubofrome.org/report/the-limits-to-growth/> Laatst bekeken op 21-11-2016.
- Daley, H., Cobb, J., Cobb, JR. (1994). *For the Common Good*. Boston: Beacon Press.
- Giddens, A. (1999). "Risk and Responsibility." *The Modern Law Review*, 62, 1-10.
- Heidegger, M. (1954). *De vraag naar de techniek*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.
- Heinberg, R. (2011). *The End of Growth: Adapting to Our New Economic Reality*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Financial Times Lexicon. *Real economy*. Geraadpleegd via: <http://lexicon.ft.com/term?term=real-economy> Laatst bekeken op 20-11-2016.
- Fuchs, C. (2012). "Capitalism or Information Society? The fundamental question of the present structure of society." *European Journal of Social Theory*.
- Kamp, M. (09-07-2016). "Onbezorgd terug naar de natuur." *Trouw*
- Mill, J. S. (1849). *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. William J. Ashley, ed. 1909. Library of Economics and Liberty. Geraadpleegd via: <http://www.econlib.org/library/Mill/mlPO.html> Laatst bekeken op 20-11-2016.
- Nenon, T. (1999). "Martin Heidegger" In Popkin, R. (Red.). *The Columbia History of Western Philosophy*. New York: Columbia Press University.
- Occupy Rotterdam. Geraadpleegd via <http://www.occupyrotterdam.org/> Laatst bekeken op 19-12-2016.
- Online Etymology Dictionary, Capital, Geraadpleegd via: http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=capital Laatst bekeken op 15-12-2016.
- Online Etymology Dictionary, Economy, Geraadpleegd via: http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=economy Laatst bekeken op 17-11-2016.
- Prins, A. (2007). *Uit verveling*. Kampen: Klement.
- Schumpeter, J. (1911). *The Theory of Economic Development*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Geraadpleegd via: http://www.ifaarchive.com/pdf/smith_-_an_inquiry_into_the_nature_and_causes_of_the_wealth_of_nations%5B1%5D.pdf Laatst bekeken op 19-12-2016.
- Soppe, A. (2013). *Grondlijnen voor een nieuwe financiële ethiek*. Assen: Van Gorcum.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. *Martin Heidegger*. Geraadpleegd via: <http://plato.stanford.edu/entries/heidegger/> Laatst bekeken op 13-10-2016.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. *Philosophy of Economics*. Geraadpleegd via: <http://plato.stanford.edu/entries/economics> Laatst bekeken op 14-11-2016.
- Ten Bos, R. (17-04-2016). "Kapitalisme zonder rollator". *Financieel Dagblad*.

Tijmes, P. (1992). "Martin Heidegger: techniek als metafysica?" In: Achterhuis, H. (Red.). *De maat van de techniek*. Baarn: Uitgeverij Ambo bv.